

ОСНОВНІ ПІДХОДИ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДИСКУРСУ

У статті розглядаються основні методи, принципи та підходи дослідження дискурсу.

У сучасному мовознавстві все більшого поширення набувають дослідження, в яких використовується могутній арсенал суміжних наук. На сучасному етапі розвитку лінгвістики існує велика кількість підходів як до аналізу дискурсу, так і до виділення різних його типів. Однак між усіма різноманітними точками зору є дещо спільне – усі вони розглядають людську поведінку як мовленнєву діяльність [1: 288]. Сучасна гуманітарна наука значно поповнилася публікаціями, присвяченими теорії дискурсу та вивченню його окремих аспектів. При цьому дослідники обирають різні підходи – історичний, філософський, логічний, психологічний, соціологічний, когнітивний, семіотичний, культурологічний, лінгвістичний, іноді поєднуючи деякі з них. Це дає підстави говорити про виникнення самостійного напрямку досліджень – теорії дискурсу, який є комплексною, гетерогенною дисципліною, що склалася на перетині лінгвістики, соціології знання, когнітивної антропології та сучасних критичних досліджень культури [2: 11].

Не можна в одній статті назвати роботи всіх авторів з різних галузей знань, які включають дискурс у коло своїх наукових інтересів. Виходячи з мети нашої статті, що полягає в узагальненні основних методів та підходів до вивчення дискурсу, нам не оминати найяскравіших постатей учених, які долучилися до вивчення цієї проблеми. Наукові розвідки такого типу є актуальними, оскільки дають можливість систематизувати напрацьований теоретичний матеріал, що допоможе досліднику зорієнтуватися у розмаїтті поглядів, точок зору, концепцій та теорій.

Одне з центральних понять сучасної лінгвістичної теорії – "дискурс" – висунулося на передній план міждисциплінарних методологічних пошуків і увійшло до сучасного концептуального апарату дискурс-аналітичних досліджень [3: 167].

Дискурс – це текст, "занурений у життя", "мова у житті", тобто текст як результат цілеспрямованої соціальної дії, як фокус дій мовних і мовленнєвих, соціокультурних і прагматичних, когнітивних і психологічних факторів [4: 136–137]. Тобто це не просто мовне/мовленнєве формоутворення, яке складніше за окреме речення, а тотальне культурне явище: результат і чинник комунікації, переплетіння мовних взаємодій агентів комунікації, живе середовище спілкування, яке, як відомо, створює нові фізичні дії, ментальні й психічні продукти.

На сучасному етапі розвитку лінгвістики між дослідниками немає загальної думки, що повинно вважатися дискурсом. Так, Б. Палек відзначає, що дискурс – це "одиниця більш високого рівня, ніж речення ... твір мовлення" [5: 244]. Якщо О.М. Мороховський визначає дискурс як "послідовність взаємопов'язаних висловлювань" [6: 5], то В.О. Звегинцев розуміє дискурс як "два або декілька речень, які знаходяться одне з одним у змістовому зв'язку" [7: 170]. Заслугує на увагу також і визначення, яке дає В. Кох. На його думку, дискурс – це "будь-який текст (або частина тексту), в якому є ознаки одного й того ж конкретного мотиву" [8: 163]. Існують й інші визначення дискурсу. Дискурс, за В.Г. Борботько, – це текст, але такий, який складається з комунікативних одиниць мови – речень та їх об'єднань у більші єдності, які знаходяться у безперервному смислового зв'язку, що дозволяє сприймати його як єдине утворення. В.Г. Борботько підкреслює той факт, що текст як мовний матеріал не завжди являє собою зв'язне мовлення, тобто дискурс. Текст – загальніше поняття, ніж дискурс. Дискурс завжди є текстом, але зворотнє твердження – неправильне. Не будь-який текст є дискурсом [9: 81].

Сьогодні функціонування мови розглядається як різновид когнітивної діяльності, а когнітивні механізми та структура людської свідомості досліджуються через мовні явища. Зміна наукової парадигми зробила необхідним аналіз мовних явищ не лише в комунікативному, а й у когнітивному аспекті. Тому головними завданнями лінгвістичного аналізу дискурсу стають: опис та пояснення внутрішньої когнітивної структури й динаміки того, хто говорить, і того, хто слухає, вивчення комунікативних і когнітивних універсалій, опис мови як процесу відтворення соціально, культурно і лінгвістично значущих типових ментальних моделей, які відображають універсальне і спеціальне. Розвиток когнітивного підходу до явищ мови сприяв дослідженню мовних форм як похідних концептуалізації світу людською свідомістю, а їх значень – як певних структур знання, концептів, що закріплені мовними знаками. Саме тому дослідження дискурсу набуває нових ракурсів розгляду й неминуче опиняється в полі зору вчених, оскільки є цінним матеріалом для вивчення проблем концептуалізації, категоризації, розвитку і функціонування мовної свідомості.

Когнітивний підхід до вивчення дискурсу переживає етно- та лінгвокультурологічний підходи, які, у свою чергу, спрямовані на виявлення в дискурсі етноспецифічних та культурних особливостей конкретного національного мовлення, виявів особливої національної ментальності, світобачення та "картини світу". Об'єктом дослідження лінгвокультурології стають архетипічні та прототипічні компоненти людської свідомості, зафіксовані у міфах, легендах, ритуалах, обрядах, фольклорних та релігійних дискурсах, поетичних та художніх текстах. Лінгвокультурологічний підхід до вивчення дискурсу дозволяє виявити, дослідити та описати ті складові, які й обумовлюють його національну специфіку. Через це до найактуальніших проблем етно- та лінгвокультурології вчені відносять такі, як: виявлення універсальних та національно-специфічних рис дискурсу; дослідження його національної складової, класифікацію факторів, що обумовлюють національну специфіку, вивчення давніх архетипічних та прототипічних уявлень, відображених у мові та дискурсі.

У сучасній філософії вивчення дискурсу набуло статусу окремого напрямку – "філософії дискурсу", який розробляє концепцію цього феномена як універсальної моделі різних соціальних практик, тлумачачи його не тільки як розмову, бесіду, мовне спілкування, мовленнєву практику, учасники якої прагнуть практично вирішити конкретні завдання (наприклад, прояснити фундаментальні проблеми політики, релігії, моралі), але і як найважливіше знаряддя глобальних перетворень соціальної дійсності. Філософія дискурсу несе в собі більш масштабне бачення мови як "живої грибниці дискурсів, котрі виникають і еволюціонують у просторово-часовому континуумі живої мови" [10: 18].

Логічний підхід, що знайшов висвітлення у працях пізнього Л. Вітгенштейна, Дж. Остіна, Дж. Сьорля, П.Ф. Стросона, П. Грайса, Е. Ліча, ставить за мету вивчення намірів (інтенцій) автора дискурсу, істинність (хибність) висловлювань, дотримання (порушення) принципів, максим, конвенцій спілкування. У логіці кінця XIX-го – початку XX-го ст. інтенсивно проводилися дослідження, результати яких активно запозичуються лінгвістикою. Серед них – проблеми референції та предикації, смислу та значення, природи власних імен та дейсису, питання розмежування подій, процесів та фактів, розрізнення пропозицій та пропозиційних відносин. Новітні напрямки досліджень, у першу чергу теорія мовленнєвих актів, виникли завдяки зусиллям логіків і філософів мови Дж. Остіна та Дж. Сьорля. Теорія мовленнєвих актів, на думку Е. Бенвеніста, вводить дискурс до сфери мовлення індивіда. Ядро теорії складають ідеї, викладені англійським логіком Дж. Остіном у курсі лекцій, прочитаних у Гарвардському університеті в 1955 р. і опублікованих в 1962 р. під назвою "How to do things with words" (у російському перекладі "Слово как действие"). Згодом ці ідеї були розвинуті американським логіком Дж. Сьорлем у монографії "Speech acts" та низці подальших публікацій, а також у працях англійського логіка П.Ф. Стросона.

Об'єктом дослідження вищезгаданої теорії є акт мовлення, що полягає у висловленні мовцем речення в ситуації безпосереднього спілкування зі слухачем, що дає можливість максимально сфокусувати увагу на детальному описі внутрішньої структури мовленнєвого акту – елементарної ланки мовної взаємодії. Хоча теорія мовленнєвих актів має ряд недоліків (досліджується вузький набір функціональних одиниць, у структурі мовленнєвого акту не відображена специфіка спілкування як взаємодії, мовленнєвий акт вивчається ізольовано і ототожнюється з реченням, не береться до уваги поліфункціональність висловлювань у мовленні, ігнорується внутрішня логіка розвитку комунікації та взаємодії її учасників, контекст залучається епізодично), вона виявилася досить ефективною для дискурс-аналізу в плані вивчення тактик та стратегій впливу на слухача, істинності/хибності висловлювання, умов успішності/неуспішності спілкування, визначення мовних універсалій та етноспецифічності ілюкутивних засобів.

Психологічний підхід, який вивчає вплив на свідомість індивідуума, розглядає механізми породження та сприйняття дискурсу, при цьому акцентує увагу на індивідуальній його природі та персоніфікації [11: 405]. Проблему цілеспрямованості породження дискурсу вирішує інтен-аналіз, що розробляється в Інституті психології РАН під керівництвом Т.Н. Ушакової. В основу цього методу покладена ідея, що мовлення – цілеспрямована дія. Відповідно намір (інтенція) як імпульс до висловлювання, пов'язаний з певним змістом думки або почуття, лежить в основі практично кожного мовного вияву. Набір складає власне психологічний пласт, який "уловлюється" учасниками дискурсу. Особливо благодатним для виявлення інтенцій є конфліктний дискурс. У кожному матеріалі такого дискурсу була виявлена характерна структура інтенцій мовця, яка отримала назву "конфліктного трикутника".

Поштовхом до соціологічних студій були праці французького дослідника Мішеля Фуко, який розглядав дискурс як соціально обумовлену організацію системи мови та дії [12: 126]. Його "дискурсія" виявилися своєрідним інструментом пізнання, нетрадиційним підходом до аналізу культури. Згідно з його концепцією, для вивчення дискурсу необхідно залучати аналіз "дискурсивної події" в контексті позаумовних умов виникнення дискурсії – економічних, політичних, ідеологічних, соціальних тощо. Адже субстантивація мови відбувається не стільки за рахунок мовних та логічних засобів, скільки за рахунок соціальних факторів у межах більш широкого соціокультурного простору, а саме прийнятих у суспільстві способів та правил детермінації мови. Таким чином, за допомогою дискурс-аналізу мовні висловлювання можна досліджувати не тільки лінгвістично, але й соціально, проясненням у них норм та правил.

Соціологічний підхід передбачає дослідження дискурсу в плані особливостей сприйняття його окремими прошарками суспільства, представниками професійних колективів та етнічних груп. Як стверджує Г.Г. Почепцов, "дискурс – це вже не суто лінгвістична структура, а соціолінгвістична. Він має відповідати нормам мовної ситуації, комунікативної ситуації та соціальної ситуації. Дискурс – це мовна дійсність, яку покладено на соціальні координати" [13: 99]. При соціологічному підході увага приділяється явищам лінгвістичної варіативності, що обумовлені соціальними факторами (клас, статі, етнічний тип). Функціонування та варіативність мови в реальному житті зумовили вивчення різних соціальних типів дискурсу – професійних: медичних, театральних, академічних, юридичних, політичних, ділових тощо; тендерних: жіночих та чоловічих; вікових: дитячих, молодіжних; етнічних: негритянських, латиноамериканських (в англійському континуумі) тощо.

Проникнення дискурс-аналізу в лінгвістику сприяло підвищенню її статусу в ієрархії наукових дисциплін. Результатом дискурсивного етапу досліджень став той факт, що вивчення дискурсу як поєднання вербального та невербального у комунікації призвело до більш тісної взаємодії лінгвістики з багатьма антропоорієнтованими дисциплінами, сприяло проникненню лінгвістичної інформації в інші галузі знань [14: 11]. Дискурс-аналіз як метод, принцип, самостійна дисципліна, відкрита для інших галузей знань, увібрав у себе загальну спрямованість дослідження на багатогранне, комплексне вивчення такого складного багатомірного феномена, як дискурс.

Кожен із вищезгаданих підходів, безперечно, сприяє всебічному аналізу, опису і осмисленню соціолінгвістичного феномена дискурсу, який все більше набуває міждисциплінарного статусу і стає об'єктом новітніх теоретичних напрямків та наукових дисциплін – теорії дискурсу, дискурс-аналізу, дискурсивної лінгвістики.

Таким чином, у результаті дослідження були виокремлені основні напрямки і підходи до вивчення унікального соціолінгвістичного феномена, що отримав назву дискурсу в межах гуманітарних та соціальних дисциплін. Теоретичні узагальнення допоможуть напрацювати власну концепцію дискурсу з метою її подальшого застосування для конкретного практичного аналізу мовного матеріалу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Ільченко О.М. Етикет англomовного наукового дискурсу. – К., 2002. – С. 288.
2. Mc Dermot P. On Cultural Authority: Women's Studies. Feminists Politics Theory. – N.Y., 1993.
3. Степанов Ю.С. Альтернативный мир. Дискурс, факт и принцип причинности // Язык и наука конца XX века: Сб. статей. – М., 1995.
4. Арутюнова Н.Д. Дискурс // Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – С.136-137.
5. Палек Б. Кросс-референция; к вопросу о гипертасисе // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1978. – С. 244.
6. Мороховський А.Н. К проблеме текста // Текст и его категориальные признаки: Сб. науч. тр. – К.: КГПИИЯ, 1989. – С. 5.
7. Звегинцев В.А. Предложение и его соотношение к языку и речи. – М.: МГУ, 1976. – С. 170.
8. Кох В.А. Предварительный набросок дискурсивного анализа семантического типа // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1978. – С. 163.
9. Борботько В.Г. Элементы теории дискурса. – Грозный, 1989. – С. 81.
10. Лук'янець В.С. та ін. Сучасний науковий дискурс: Оновлення методологічної культури: Монографія. – К.: ВІПОЛ, 2000. – С. 18, 304.
11. Мурзин Л. Н. Психологическое направление. – Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – С. 685.
12. Фуко М. Археологія знання. – К.: Основа, 2003. – С. 326.
13. Почепцов Г.Г. (мол.) Теорія комунікації. – 2-ге вид., доп. – К.: ВЦ "Київський університет", 1999. – С. 308.
14. Белова А.Д. Поняття "стиль", "жанр", "дискурс", "текст" у сучасній лінгвістиці // Вісник КУ. Іноземна Філологія: Випуск 32-33. – 2002. – С. 11-14.

Матеріал надійшов до редакції 16.04.2005 р.

Павленко Н.А. Основные подходы и методы изучения дискурса.

Статья дает обобщенный анализ основных методов, принципов и подходов изучения дискурса.

Pavlenko N.O. The main approaches and methods of discourse research.

The article considers the main methods, principles and approaches of discourse research.